

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

THE DEVELOPMENT OF THE RIGHT TO LEGAL ASSISTANCE AND ITS ROLE IN ENSURING ACCESS TO JUSTICE

Діденко Л.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики
Міжнародний гуманітарний університет

Стаття присвячена аналізу еволюції права на правову допомогу, його нормативно-правового закріплення та ролі в забезпеченні доступу до правосуддя. Право на правову допомогу є фундаментальним елементом правової держави, оскільки забезпечує рівність громадян перед законом і гарантує захист їхніх прав та свобод.

У статті розглянуто історичний розвиток цього права, починаючи з перших спроб забезпечити юридичну підтримку соціально незахищеним верствам населення до сучасного його трактування у міжнародному та національному законодавстві.

Підкреслено, що еволюція права на правову допомогу демонструє поступовий перехід від захисту в судді як привілею до загальнодоступного права, що є невід'ємною складовою справедливої правосуддя.

Особлива увага приділяється аналізу міжнародно-правових стандартів, зокрема Європейської конвенції з прав людини та практики Європейського суду з прав людини. Висвітлено ключові справи, які стали прецедентами у формуванні сучасного розуміння права на правову допомогу, зокрема щодо забезпечення ефективності захисту, інформування обвинувачених та недопущення *in absentia* без належних підстав.

Розглянуто національне законодавство України у сфері правової допомоги, а також виклики, з якими стикається система надання безоплатної правової допомоги. Зокрема, акцентовано на проблемах обізнаності громадян про свої права, нерівномірного доступу до кваліфікованих юристів у регіонах та перевантаження системи правосуддя.

У статті також висвітлено значення безоплатної правової допомоги як одного з основних механізмів забезпечення доступу до правосуддя для вразливих категорій населення. Проведено аналіз діяльності Координаційного центру з надання правової допомоги в Україні та його впливу на реалізацію цього права.

Автор доходить висновку, що ефективність реалізації права на правову допомогу має вирішальне значення для зміцнення правової системи. Підкреслюється необхідність подальшого розвитку механізмів надання правової допомоги, підвищення кваліфікації адвокатів, удосконалення законодавства та зміцнення міжнародного співробітництва в цій сфері.

Ключові слова: правова допомога, права людини, безоплатна правова допомога, доступ до правосуддя, практика ЄСПЛ, ЄКПЛ, *in absentia*, національне законодавство.

The article analyzes the evolution of the right to legal assistance, its legal consolidation, and its role in ensuring access to justice.

The right to legal assistance is a fundamental element of the rule of law, as it ensures equality before the law and guarantees the protection of individuals' rights and freedoms.

The article examines the historical development of this right, from early attempts to provide legal support to socially vulnerable groups to its modern interpretation in international and national legislation. It highlights that the evolution of the right to legal assistance demonstrates a gradual transition from legal representation as a privilege to a universally accessible right that is an integral part of fair justice.

Particular attention is paid to the analysis of international legal standards, especially the European Convention on Human Rights and the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR). Key cases that set precedents for shaping the modern understanding of the right to legal assistance are presented, focusing on the effectiveness of defense, informing the accused, and preventing *in absentia* proceedings without sufficient grounds.

The article reviews Ukraine's national legislation on legal aid and the challenges faced by the free legal aid system. Specific emphasis is placed on issues such as citizens' lack of awareness of their rights, unequal access to qualified lawyers in certain regions, and the overload of the judicial system.

Additionally, the importance of free legal aid as a key mechanism for ensuring access to justice for vulnerable populations is highlighted. An analysis of the activities of the Coordination Center for Legal Aid Provision in Ukraine and its impact on the realization of this right is provided.

The author concludes that the effective implementation of the right to legal assistance is crucial for strengthening the legal system. The article underscores the need for further development of legal aid mechanisms, improving the qualifications of lawyers, refining legislation, and enhancing international cooperation in this sphere.

Key words: legal assistance, human rights, free legal aid, access to justice, ECtHR case law, ECHR, *in absentia*, national legislation.

Право на правову допомогу є однією з гарантій справедливої правосуддя, яка зафіксована в загальнозвизначених міжнародних та національних правових актах. В сучасному судовому процесі це право розглядається як невід'ємна умова доступу до правосуддя та забезпечення прав людини.

Стаття розглядає еволюцію цього права, його закріплення у нормах міжнародного права та національного законодавства, а також проблеми його реалізації у контексті доступу до суду та забезпечення справедливої правосуддя. Проаналізуємо еволюцію права на правову допомогу, підкреслюючи найбільш важливі аспекти розвитку цього права.

У первісних суспільствах правосуддя мало звичайний характер, і захист прав осіб здійснювався на рівні громади чи роду [1, с. 3]. Індивідуальне право на правову допомогу не існувало. Однак поступово, із розвитком суспільства, з'являється потреба в представництві інтересів осіб перед судом.

У Стародавній Греції та Римі вже існували професійні захисники – адвокати (наприклад, у Стародавньому Римі – *patronus*). Правова допомога надавалась заможним верствам населення, хоча в деяких випадках захисники надавали свої послуги безоплатно [2, с. 10].

У Європі Середньовіччя право на правову допомогу було пов'язане з розвитком інституту адвокатури. У цей період адвокати починають діяти як окремий клас професіоналів. Католицька церква відіграла провідну роль у наданні допомоги бідним у середньовічній Європі. Зокрема, у XIII столітті були створені жербручі ордени, такі як францисканці, засновані Франциском Ассізьким у 1207 році, які активно займалися благодійною діяльністю, надаючи допомогу малозабезпеченим верствам населення. Монастирі також стали провідними центрами благодійності, виконуючи різноманітні функції: лікування, надання одноразової допомоги харчуванням, милостині, навчання тощо [3, с. 33]. Таким чином, Католицька церква

через свої інституції та ордени активно підтримувала ідею надання правової та соціальної допомоги бідним у середньовічній Європі.

У XVI–XVIII століттях правова допомога закріплюється у багатьох європейських країнах як інститут правової системи. Наприклад, у Франції в XVII столітті були прийняті акти, які забезпечували участь адвокатів у судових процесах. В Англії розвиток загального права передбачав можливість захисту через barristers (баристерів). При цьому доступ до правової допомоги все ще залежав від фінансового становища особи [2, с. 13–14].

У XIX столітті в багатьох європейських країнах було здійснено кодифікацію права, що включала положення про правову допомогу. Розвиток демократичних ідей та принципу рівності сприяв створенню механізмів, що дозволяли бідним отримувати юридичну підтримку. У цей час також почали з'являтися перші закони про безплатну правову допомогу для соціально вразливих верств населення [4, с. 90–96].

З розвитком міжнародного права та визнанням прав людини після Другої світової війни право на правову допомогу стало невід'ємною частиною правової системи. Так, Загальна декларація прав людини 1948 року в статті 10 гарантує кожному право на справедливий судовий розгляд [5]. Наступний договір – Європейська конвенція з прав людини 1950 року в статті 6 прямо закріплює право на безплатну правову допомогу, якщо особа не має коштів на захист своїх інтересів [6].

Що ж стосується розвитку права на правову допомогу в Україні, то потрібно підкреслити, що в Україні розвиток цього права почався після здобуття незалежності, однак повноцінний механізм надання правової допомоги було створено тільки в кінці XX століття та на початку XXI століття. Хоча корені зародження цього права сягають Київської Русі. У Київській Русі інститут захисту та писемне право розвивається в особливих історичних умовах общинного співжиття, тобто функції захисту, обвинувачення та покарання виконували общини. Суд, як соціальний інститут, з'явився пізніше. В такому підході судове представництво ще не має законодавчого закріплення, оскільки функції представників визначаються на певному рівні відповідного правового побуту, тобто звичаєвого права. Проте, слід зазначити, що вже на цьому етапі відчутна активна участь держави у захисті потерпілої сторони, що полягає у забороні потерпілій особі звільняти правопорушника від покарання за мирною згодою [2, с. 15]. Але варто повернутись до аналізу еволюції цього інституту з моменту проголошення незалежності України.

Конституція України 1996 року стала важливим етапом у розвитку права на правову допомогу. У ст. 59 Конституції першочергово було зазначено, що «кожен має право на правову допомогу». Це положення стало основою для розвитку системи правової допомоги в Україні, що включала як безкоштовну допомогу для малозабезпечених осіб, так і доступ до платних юридичних послуг. Згодом це конституційне положення було змінено наступним чином: «Кожен має право на професійну правничу допомогу» [7].

Прийняття Закону України «Про безплатну правову допомогу» 2011 р. Прийняття цього закону стало важливим кроком у розбудові інституту правової допомоги в Україні. Закон визначив основні принципи, на яких ґрунтується надання безплатної правової допомоги, зокрема принципи рівності перед законом, доступності, ефективності та забезпечення правового захисту для всіх громадян. Після внесення відповідних змін у Закон України – з 2023 року термін «правова допомога» змінено на «правничу допомогу» [8].

Крім того, одним із важливих досягнень стало створення в 2013 році Координаційного центру з надання правничої (раніше – правової) допомоги, який здійснює

організацію та координацію надання безплатної правничої допомоги. Також були створені Центри надання безплатної правничої допомоги по всій Україні, де громадяни можуть отримати консультації та представництво в суді [9].

Центр організує роботу регіональних центрів надання безплатної правової допомоги, які займаються наданням юридичних консультацій, складанням документів правового характеру та представництвом у суді. Завдяки створенню більше ніж 100 місцевих центрів та бюро правової допомоги в усіх областях України, було досягнуто значного покращення доступу до правової допомоги навіть у віддалених регіонах. Центр реалізує освітні програми, інформативні кампанії та проводить консультації для підвищення обізнаності громадян про їхні права та можливості отримання правової допомоги. Одним із сучасних досягнень Центру стало впровадження онлайн-ресурсів для отримання правової допомоги, включаючи консультації через інтернет і мобільні додатки.

Координаційний центр з надання правової допомоги відіграє ключову роль у забезпеченні доступу до правосуддя для найбільш вразливих категорій населення України. Його діяльність сприяє реалізації права на правову допомогу, покращенню якості юридичних послуг та формуванню правової культури серед громадян. Подальший розвиток системи, зокрема її цифровізація, вдосконалення фінансування та збільшення обізнаності населення, є необхідними для зміцнення верховенства права в Україні.

Незважаючи на значні досягнення в сфері правової допомоги, в Україні залишаються актуальні питання, пов'язані з її ефективністю та доступністю. Серед основних викликів можна виділити:

- 1) недостатній рівень обізнаності громадян про свої права та можливості отримати правову допомогу [10];
- 2) обмежений доступ до кваліфікованих юристів та адвокатів у віддалених регіонах;
- 3) переваженість судової системи та нестача ресурсів для ефективного надання правової допомоги, зокрема, недоліки у фінансуванні та дискримінація в оплаті праці адвокатів [11].

Ми вбачаємо наступні перспективи щодо розвитку права на правову допомогу в Україні, які включають вдосконалення системи надання безплатної правової допомоги, розвиток цифрових технологій для полегшення доступу до юридичних послуг, а також підвищення рівня правової освіти серед громадян.

З огляду на вищезазначене щодо еволюції розвитку права на правову допомогу, перейдемо до аналізу надання правової допомоги в контексті доступу до правосуддя.

Отже, історично склалося, що першочергово доступ до правової допомоги залежав від фінансового становища особи, але із розвитком демократичних ідей та принципу рівності був створений механізм, який дозволяв соціально незахищеним верствам населення отримувати юридичну підтримку, яка безпосередньо була пов'язана із представництвом інтересів осіб перед судом.

Сучасне правосуддя неможливе без реалізації права на правову допомогу. Існуючі законодавчі механізми, такі як безплатна правова допомога, спрямовані на захист вразливих категорій населення та забезпечення доступу до суду.

Практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) узагальнює принципи доступу до судового захисту, включаючи заборону розгляду справ *in absentia* (за відсутності обвинуваченого) з порушенням його прав. У рішенні в справі *Pelissier and Sassi v. France* (1999) ЄСПЛ наголосив, що право обвинуваченого бути присутнім на судовому розгляді є однією з основних гарантій справедливого суду [12]. У цій справі суд визнав порушення статті 6 ЄКПЛ, оскільки заявників засудили за статтями, які не розглядалися на стадії обвинувачення, що позбавило їх можливості адекватно захистити себе.

У справі *Sejdovic v. Italy* (2006) ЄСПЛ розглянув питання засудження особи *in absentia* та встановив, що держава зобов'язана докласти всіх можливих зусиль, щоб забезпечити поінформованість обвинуваченого про розгляд справи [13]. У цій справі суд визнав порушення, оскільки заявника засудили за відсутності будь-яких доказів, що він був поінформований про провадження або мав можливість оскаржити рішення.

Ці справи підкреслюють, що доступ до суду має бути ефективним, а не формальним. ЄСПЛ неодноразово наголошував, що обвинувачений повинен мати реальну можливість брати участь у розгляді своєї справи, представляти свої аргументи та оскаржувати дії чи рішення суду. Недотримання цих принципів не тільки порушує права обвинуваченого, а й підриває довіру до системи правосуддя.

Еволюція права на правову допомогу є ключовим елементом розвитку прав людини та забезпечення справедливого суду. Це право слугує ефективним механізмом забезпечення доступу до правосуддя, особливо для соціально незахищених верств населення [5, с. 48]. Завдяки нормативному закріпленню та практичній реалізації права на безоплатну правову допомогу держава виконує свої обов'язки із захисту прав громадян, гарантуючи їм можливість ефективного захисту в суді [6, с. 98].

Міжнародні стандарти, зокрема Європейська конвенція з прав людини та практика ЄСПЛ, є орієнтирами для розвитку національних правових систем у цій сфері. Однак залишається необхідність удосконалення механізмів забезпечення правової допомоги, включаючи доступність адвокатів, фінансування безоплатної правової допомоги та підвищення обізнаності населення про це право.

ЛІТЕРАТУРА

1. Святоцький О. Д., Медведчук В. В. *Адвокатура історія і сучасність* К: Ін Юре 1997. 320 с.
2. Данилевська Ю. О., Павлик Л. В., Петрович З. З., Цмоць У. О. *Право особи на безоплатну правову допомогу*. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 136 с.
3. Стукалов А. В. Реформація як чинник зміни парадигми світосприйняття та її відображення у сфері соціальної політики (на прикладі Королівства Англія). *Filosofs'ki ta metodologični problemi prava*. 2017. № 1 (13). С. 30–39.
4. Шаталюк С. Д. Історичний аспект розвитку та становлення системи безоплатної правової допомоги. *Митна справа*. 2010. № 2(68). С. 90–96.
5. Загальна декларація прав людини, 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 27.12.2024).
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 27.12.2024).
7. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України № 3460-VI від 02.06.2011. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51. Ст. 577.
9. Координаційний центр / Безоплатна правнича допомога. URL: https://legalaid.gov.ua/tsentry/koordinatsijnyj-tsentr/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 27.12.2024).
10. Захарченко Д.М. Проблеми функціонування інституту безоплатної правової допомоги. Наукова думка сучасності та майбутнього: матер. XIX всеукраїнської практично-пізнавальної інтернет-конференції. 2019. URL: <http://surl.li/fmwdzr> (дата звернення: 27.12.2024).
11. Система безоплатної правової допомоги в Україні потребує корінних змін – Резолюція круглого столу НААУ. 01.03.23. URL: <http://surl.li/gzkmsv> (дата звернення: 27.12.2024).
12. Case OF Pélissier AND Sassi v. France: Application no. 25444/94. Judgment of 25 March 1999. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-58226> (дата звернення: 27.12.2024).
13. Abstract of ECHR Judgment of March 1, 2006 in the Case of *Sejdovic v. Italy*. Legal journal «Law of Ukraine». 2019. № 7. P. 268–273.